XX ASR BOSHLARIDA TURKISTONDAGI IJTIMOIY-SIYOSIY VAZIYAT VA MATBUOTNING VUJUDGA KELISH SABABLARI

Mamazoxirova Gulhayo Bahodirjon qizi
Tadqiqotchi

Annotatsiya: Mazkur maqolada XX asr boshlarida Turkistondagi ijtimoiy-siyosiy vaziyat, milliy uyg'onish jarayonlari va jadidchilik harakatining shakllanishi yoritiladi. Shuningdek, davriy matbuotning vujudga kelish sabablari, uning xalq ma'rifatini yuksaltirish, siyosiy ongni shakllantirish hamda milliy o'zlikni anglashdagi o'rni tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: Turkiston, ijtimoiy-siyosiy vaziyat, jadidchilik, milliy matbuot, ma'rifatparvarlik, milliy uyg'onish, siyosiy ong.

Turkistonda jadidchilik harakati va uning asosi bo'lgan milliy matbuotning shakllanishi uzoq davom etgan madaniy va maorifiy inqirozga nisbatan qonuniy ijtimoiy reaksiya sifatida namoyon bo'ldi. XVIII asr oxirlaridan boshlangan ta'lim-tarbiya asoslari sohasidagi tortishuvlar jadidchilikning fundamental poydevorini yaratdi. Tarixiy manbalar shuni ko'rsatadiki, Turkiston, xususan, Buxoro madrasalari XVI asrgacha universal xarakterga ega dorilfunun vazifasini o'tagan bo'lsa-da, keyingi asrlarda fanlar integratsiyasi inqirozga yuz tutdi. 1587-yilda Abdullaxon II davridagi ilmiy munozarada Mirzajon Sheroziyning diniy ta'limotni radikal himoya qilishi va dunyoviy ilmlar (matematika, tibbiyot, tarix, adabiyot) o'qitilishining cheklanishi butun Turkiston ta'lim tizimi uchun uzoq muddatli turg'unlik davrini boshlab berdi. XIX asr o'rtalariga kelib, madrasalardagi bu intellektual bo'shliq jamiyatning ijtimoiy-siyosiy jihatdan qoloqlashishiga olib keldi. Ushbu turg'unlik sharoitida Turkistonda yangilanish uchun kurash jarayoni avvalo ta'lim-tarbiyani yangi usulda tashkil etish orzularidan boshlandi. Jadidchilik harakati shunchaki G'arb sivilizatsiyasiga taqlid qilish emas, balki Ziyo Ko'kalp ta'riflaganidek, zamonaviy texnologiya va ilm-fan yutuqlarini (avtomobillar, samolyotlar ishlab chiqarish salohiyatini) o'zlashtirish orqali "turklashmoq" va "islomlashmoq" g'oyalarini milliy zaminga moslashtirishni maqsad qildi[1]. Aynan mana shu nuqtada jadid matbuoti ijtimoiy-siyosiy hayotning eng qudratli vositasi sifatida maydonga chiqdi. Madrasalardagi 200 yillik turg'unlikka va faqat diniy fanlar bilan cheklanib qolish tendensiyasiga qarshi jadid nashrlari dunyoviy fanlarni, ijtimoiy islohotlarni va siyosiy mustaqillik g'oyalarini keng targ'ib qila boshladi.

XIX asr oxirida Turkistonning har tarafiga yoyilgan madaniy kurashlar matbuot sahifalarida o'zining intellektual ifodasini topdi. Jadid matbuoti asrlar davomida davom etgan madaniy tortishuvlarni yangi bosqichga ko'tardi: u jamiyatga faqat diniy ta'lim emas, balki zamonaviy dunyoqarash, iqtisodiy barqarorlik va siyosiy sub'yektlik zarurligini ilmiy-publitsistik uslubda tushuntirib berdi. Shunday qilib, Turkiston ijtimoiy-siyosiy hayotida jadid matbuoti uzoq vaqt davom etgan intellektual tanazzulni to'xtatish, milliy madaniyatni zamonaviy sivilizatsiya yutuqlari bilan boyitish va xalqning siyosiy ongini mustamlakachilik kishanlaridan ozod qilishda asosiy ko'prik vazifasini o'tadi[2].

XX asr boshlarida Rossiya imperiyasi hududida kechgan ijtimoiy-siyosiy jarayonlar Turkiston mintaqasi uchun tub burilish nuqtasi bo'lib xizmat qildi. Rossiyaning Yaponiya bilan bo'lgan urushdagi mag'lubiyati imperiya ichkarisidagi tizimli inqirozni yuzaga chiqardi va 1905-yil oxiriga kelib imperator

[1] Abduazizova, N. Turkiston matbuoti tarixi (1870–1917) / N. Abduazizova. – Toshkent: Akademiya, 2000. – 156 b.

[2] Boboxonov, A. O'zbek matbaasi tarixidan / A. Boboxonov. – Toshkent: O'qituvchi, 1979. – 128 b.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

barcha siyosiy kuchlarga erkinlik beruvchi, xususan, so‘z erkinligini kafolatlovchi Manifestni e’lon qilishga majbur bo‘ldi. Ushbu huquqiy imkoniyat Turkiston milliy matbuotining vujudga kelishida asosiy siyosiy turtki bo‘ldi. Biroq, mintaqada milliy matbuotning shakllanishi faqatgina tashqi siyosiy omillar bilan emas, balki Islom dunyosida asrlar davomida shakllangan intellektual an’analar va matbaachilik tarixining evolyutsiyasi bilan ham uzviy bog‘liqdir. Adeeb Khalid kabi tadqiqotchilar ta’kidlaganidek, Islom olami o‘zining yuksak darajada rivojlangan qo‘lyozma an’analariga ega bo‘lgani sababli, matbaachilikni dastlab ehtiyotkorlik bilan qabul qildi. Islom madaniyati markazlarida, jumladan, Usmonli imperiyasida 1727-yilda ilk matbaa fatvosi berilgan bo‘lsa-da, muqaddas manbalarni chop etishga ruxsatning kechikishi va keyinchalik Misrdagi "Buloq" matbaasi kabi yirik markazlarning tashkil etilishi musulmon jamiyatlarida axborot tarqatishning yangi texnologik bosqichini boshlab berdi[3]. Rossiya imperiyasi doirasida esa Astraxan, Peterburg va Qozon kabi shaharlarda arab xarfiga asoslangan matbaalarning vujudga kelishi, ayniqsa, 1801-yildan e’tiboran musulmonlarga rasman kitob chop etish huquqining berilishi tatar savdogarlari va ziyolilari orqali ma’rifatparvarlik g‘oyalarining keng yoyilishiga xizmat qildi. 1880-yillarga kelib, Qozon universiteti va Bog‘chasaroydagi Ismoil Gasprinskiyning "Tarjimon" bosmaxonasi kabi markazlar Turkiston ziyolilari uchun intellektual namuna bo‘lib xizmat qildi[4]. Shunday qilib, Turkistonda milliy matbuotning paydo bo‘lishi imperiyadagi 1905-yilgi siyosiy erkinliklar, Islom dunyosidagi matbaa inqilobining kechikkan, ammo shiddatli ta’siri hamda mintaqaviy ma’rifatparvarlik harakatlarining ichki ehtiyoji natijasida yuzaga kelgan murakkab sotsiomadaniy hodisadir. Bu jarayon Turkiston ijtimoiy-siyosiy hayotida xalqning siyosiy ongini shakllantirish va milliy o‘zlikni anglash yo‘lidagi eng muhim vositaga aylandi.

Turkiston o‘lkasining ijtimoiy-siyosiy hayotida tub burilish yasagan matbaachilik ishi bevosita Rossiya imperiyasining istilo siyosati bilan bir vaqtda, XIX asrning 70-yillarida kirib keldi. O‘lkada kitob chop etish sanoati yo‘lga qo‘yilgunga qadar mahalliy aholi Hindiston va Turkiyadan keltirilgan, asosan fors tilidagi toshbosma asarlardan foydalangan bo‘lsa-da, bosmaxonalarning tashkil etilishi axborot tarqatishning mutlaqo yangi tizimini yaratdi. 1868-yilda Turkiston general-gubernatorligi harbiy shtabida ochilgan ilk kichik bosmaxona dastlab faqat ma’muriy buyruqlarni nashr etish bilan cheklangan edi, biroq 1870-yilga kelib uning moddiy-texnik bazasining kengayishi "Turkestanskiya vedomosti" hamda mahalliy aholi uchun mo‘ljallangan "Turkiston viloyatining gazeti" kabi ilk davriy nashrlarning maydonga kelishiga zamin yaratdi. Bu jarayonda chor hukumati matbaachilikni ham iqtisodiy foyda manbai, ham siyosiy nazorat quroli sifatida o‘z qo‘lida saqlab qolishga urindi, shu sababli XX asr boshlarigacha bo‘lgan barcha matbaa korxonalari asosan rus tadbirkorlari tasarrufida edi[5]. Shunga qaramay, mahalliy milliy burjuaziya va jadid ziyolilarining sa’y-harakatlari bilan matbaachilik ishiga milliy sarmoya kirib kela boshladi; bunga misol tariqasida 1882-yilda Esanboy Husaynboy o‘g‘li tomonidan ilk litografik uskunaning sotib olinishi va So‘fi Olloyorning "Sabotul-ojiziyn" asarining chop etilishini ko‘rsatish mumkin. XX asr boshlaridagi ijtimoiy-siyosiy uyg‘onish, ayniqsa 1905-yilgi Manifest taqdim etgan nisbiy erkinliklar mahalliy millat vakillari tomonidan xususiy bosmaxonalarning ochilishini tezlashtirdi. Rossiya ma’muriyatining sun’iy to‘sqinliklariga qaramay, Toshkent, Samarqand,

[3] Khalid, Adeeb. Printing, Publishing, and Reform in Tsarist Central Asia // International Journal of Middle East Studies, Vol. 26, No. 2. (May, 1994), – P.187.

[4] Iqbal, Muzaffar. Islam and science. –Burlington: Ashgate, 2002, – P.261.

[5] Abduazizova, N. Turkiston matbuoti tarixi (1870–1917) / N. Abduazizova. – Toshkent: Akademiya, 2000. – 156 b.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Andijon va Namangan kabi shaharlarda milliy matbaalar, jumladan, Is'hoqxon Ibratning "Matbaai Is'hoqiya" hamda G'ulom Hasanovning "Matbaai G'ulomiya" kabi maskanlari faoliyat boshladi. Ushbu matbaa markazlari Turkistonda nafaqat diniy va adabiy kitoblarni yoyishda, balki jadidlar tomonidan ilgari surilgan ijtimoiy-siyosiy islohotlar, milliy ma'rifat va hurlik g'oyalarini xalq ommasiga yetkazuvchi asosiy minbarga aylandi. Shu tariqa, matbaachilikning vujudga kelishi va rivojlanishi Turkiston jamiyatida siyosiy ongning o'sishi hamda milliy matbuotning professional darajaga ko'tarilishi uchun moddiy-texnik va g'oyaviy poydevor vazifasini o'tadi[6].

XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Turkiston mintaqasining ijtimoiy-siyosiy manzarasida ro'y bergan eng muhim transformatsiyalardan biri – bu milliy matbaachilikning shakllanishi va kitob savdosining institutsional rivojlanishidir. Bu jarayon o'lka aholisining "g'aflat uyqusi"dan uyg'onishi hamda zamonaviy dunyoviy bilimlar bilan tanishishida fundamental drayver vazifasini o'tadi. 1868-yildan 1917-yilgacha bo'lgan davrda Turkistonda kitob savdosi ko'lamining kengayishi jamiyatning intellektual ehtiyojlari ortib borayotganidan dalolat berar edi. Dastlabki bosqichda mahalliy tildagi kitoblar savdosi asosan rus noshirlari nazoratida bo'lib, nashr etilayotgan adabiyotlar tarkibi arab tilidan diniy tarjimalar, forsiy matnlar hamda Alisher Navoiy, Xo'ja Ahmad Yassaviy va So'fi Olloyor kabi klassik adiblarning she'riy devonlaridan iborat edi. 1890-yillarga kelib, mahalliy ziyolilarning intellektual faolligi oshishi natijasida kitoblarni nafaqat chetda (masalan, Tiflisda), balki bevosita Toshkentda chop etish tendensiyasi kuchaydi. Bu davrda "Muxtasarul-Hidoya" va "Devoni Mir Alisher Navoiy" kabi asarlarning ko'p nusxada bosilishi jamiyatda o'zlikni anglash jarayonini tezlashtirdi. Jadid namoyandalari matbuot va kitobni ijtimoiy islohotlar quroliga aylantirish maqsadida 1909-yildan boshlab maxsus iqtisodiy tuzilmalar – shirkatlarni tashkil etishga kirishdilar. Buxorodagi "Shirkati Buxoroi sharif", Toshkentdagi "Maktab" va Qo'qondagi "G'ayrat" kabi jamiyatlar nafaqat yangi usul maktablari uchun darsliklar yetkazib berdi, balki davriy matbuot va zamonaviy adabiyotlarning xalq orasida keng yoyilishini ta'minlovchi logistik markazlarga aylandi.

Mintaqadagi ilk milliy matbaa tajribasi 1874-yilda Xiva xonligida Muhammad Rahimxon Soniy tashabbusi bilan boshlangan bo'lib, Otajon Abdalov boshchiligidagi bu litografiya saroy madaniy muhitini jonlantirishga xizmat qildi. Garchi bu bosmaxona dastlab cheklangan doirada faoliyat yuritgan bo'lsa-da, keyinchalik xonning Rossiya safaridan sotib olgan yangi uskunalarni madrasalarga vaqf qilishi matbaachilikning xayriya va ma'rifat sohasiga integratsiyalashuvini ko'rsatdi. Buxoro amirligida ham, ba'zi bir qarashlarga zid ravishda, matbaachilikka bo'lgan munosabat mutlaqo radikal emas edi. 1884-yildan boshlab Mulla Muhsin va Hoji Azimboy kabi tadbirkorlar tomonidan Hindistondan keltirilgan uskunalar yordamida litografik bosmaxonalar tashkil etilishi, "Masnaviy" va turli taqvimlar chop etilishi Buxoroda ham ijtimoiy-madaniy yangilanish jarayonlari ichkaridan pishib yetilganini isbotlaydi[7]. Shu tariqa, XX asr boshlaridagi Turkistonda matbaachilik va kitob savdosining rivojlanishi shunchaki iqtisodiy jarayon emas, balki mintaqaning ijtimoiy-siyosiy hayotini demokratlashtirish va milliy uyg'onishni ta'minlash yo'lidagi eng muhim texnologik va g'oyaviy poydevor bo'lib xizmat qildi. Ushbu matbaa markazlari orqali yoyilgan bilimlar xalqning siyosiy ongini shakllantirishda va milliy matbuotning mustaqil minbar sifatida qaror topishida asosiy omil bo'ldi.

---

[6] Abdirashidov Z. Tarjimon (1183-1917) gazetasida Turkiston materiallarining izohli biblografiyasi. Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi Sayı / Number: 22 2018.

[7] Robinson, Francis. Technology and religious change; Islam and the impact of print // Modern Asian Studies, (1993) 27, 1, – P.234 – 239, 245 – 246

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Turkiston hududida matbaachilikning rivojlanishi va mahalliy asarlar savdosining jadallashishi XIX asrning so‘nggi yigirma yilligida (1880–1900) kitob bozorida mustahkam o‘rin egallab, XX asr boshlariga kelib hukmron mavqega ko‘tarildi. Ushbu jarayonning o‘ziga xos jihati shundaki, noshirlar yangi texnologiyani xalqqa yaqinlashtirish uchun bosma mahsulotlarni an’anaviy qo‘lyozma kitoblar uslubida bezab chiqardilar, bu esa ommaviy savodxonlikning oshishiga xizmat qildi. 1905-yilgi Manifest e’lon qilinishi bilan Rossiya imperiyasi musulmon xalqlari hayotida sifat jihatidan yangi davr – "matbuot inqilobi" boshlandi. Mazkur davrdan e’tiboran an’anaviy diniy matnlar va darsliklar bilan bir qatorda, davriy matbuot jamiyat ongini transformatsiya qiluvchi asosiy qurolga aylandi. Matbuotning rivojlanishi nafaqat axborot almashinuvini, balki imperiyaning turli hududlarida, xususan, Turkistonda ham yangi dunyoqarashga ega bo‘lgan milliy siyosiy elitaning ajralib chiqishini ta’minladi. Rossiya imperiyasidagi turkiy xalqlar matbuoti tarixiga nazar tashlansa, XIX asr oxirida "Ziyoi Kafkaziya", "Ekinchi", "Kashkul" va "Turkiston viloyatining gazeti" kabi sanoqli nashrlar mavjud bo‘lib, ular orasida Ismoil Gasprinskiy tomonidan asos solingan "Tarjimon" (1883–1918) gazetasi mutlaqo alohida o‘rin tutadi. General A.N.Kuropatkin e’tirof etganidek, rus ma’muriyati yarim asr davomida mahalliy xalqlarni taraqqiyot va rus hayotidan sun’iy ravishda uzoqlashtirish, "g‘ayri rus" deb hisoblangan millatlarning mustaqil fikr minbariga ega bo‘lishiga to‘sqinlik qilish siyosatini yuritgan[8]. Ismoil Gasprinskiy o‘z faoliyatining ilk yillaridanoq milliy matbuotni "millatning tili" deb atab, o‘z matbuoti va adabiyotiga ega bo‘lmagan millatni "ko‘r va soqov"ga qiyoslagan edi.

Gasprinskiyning "Faydali Eglence", "Maktab" yoki "Qonun" kabi nashrlarni tashkil etish borasidagi ko‘plab murojaatlari chor hukumati tomonidan turli byurokratik vajlar bilan rad etilgan bo‘lsa-da, uning matonatli harakatlari natijasida "Tarjimon" 1905-yilgacha musulmon dunyosidagi yagona xususiy turkiy nashr bo‘lib qoldi. Ushbu gazeta Turkistonda ham milliy jurnalistlar maktabining shakllanishiga, usuli jadid maktablari uchun zamonaviy darsliklarning yaratilishiga va eng muhimi, jamiyatning ijtimoiy-siyosiy uyg‘onishiga zamin yaratdi. Shu tariqa, XX asr boshlarida Turkistonda milliy matbuotning vujudga kelishi chorizmning qat’iy senzurasi va "inkor qilish" siyosatiga qarshi jadid ma’rifatparvarlarining intellektual kurashi mahsuli bo‘lib, u mintaqadagi siyosiy va madaniy Renessansning poydevori bo‘lib xizmat qildi. XX asr boshlarida Turkistonning ijtimoiy-siyosiy uyg‘onish jarayonida Ismoil Gasprinskiyning ma’rifatparvarlik faoliyati va u asos solgan nashrlar fundamental poydevor vazifasini o‘tadi. 1905-yilgi siyosiy erkinliklar davrigacha bo‘lgan murakkab senzura sharoitida Gasprinskiy milliy matbuotning jamiyat hayotidagi zarurligini amaliy tajribalar orqali isbotlashga intildi. 1881-yilda u “To‘ng‘ich” va “Shafaq” kabi bir martalik kichik hajmdagi gazetalarni nashr etish orqali musulmon aholisining ona tilidagi axborotga bo‘lgan munosabatini hamda diniy bo‘lmagan dunyoviy masalalarga e’tiborini o‘rgandi. Ushbu nashrlar texnik jihatdan mukammal bo‘lmasa-da, Qrim va Volga bo‘yi musulmonlari tomonidan katta qiziqish bilan kutib olindi.

Rossiya imperiyasining o‘sha davrdagi “Matbuot to‘g‘risidagi qonuni” doimiy nashrlar uchun Ichki ishlar vazirligining maxsus ruxsatnomasini talab qilar edi. I.Gasprinskiy ushbu byurokratik to‘siqlarni aylanib o‘tish maqsadida o‘zining 12 dan ortiq gazeta-varaqalariga har gal turli nomlar berib, ularni "bir martalik nashr" sifatida rasmiylashtirishga harakat qildi. Biroq senzura idoralari bu harakatlarning doimiy xarakterga ega ekanligini asoslab, ularning nashriga chek qo‘ydi va noshirni rasmiy ruxsat olishga majbur etdi. Matbuotning ijtimoiy bazasini mustahkamlash maqsadida I.Gasprinskiy 1881-yilda Nijniy

[8] Khalid, Adeeb. Printing, Publishing, and Reform in Tsarist Central Asia // International Journal of Middle East Studies, Vol. 26, No. 2. (May, 1994), – P.187.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Novgorod ko‘rgazma-bozorida bo‘lib, turkistonlik va boshqa mintaqalardan kelgan musulmon savdogarlar bilan muzokaralar olib bordi. Natijada, u milliy matbuotni qo‘llab-quvvatlovchi 250 nafar ilk obunachilar ro‘yxatini shakllantirishga muvaffaq bo‘ldi. Shu bilan birga, aholining dunyoqarashini kengaytirish uchun “Solnomai Turkiy” almanaxi va “Mir’oti Jadid” kabi ilmiy-ma’rifiy asarlarni nashr etib, unda tarix, geografiya va zamonaviy ta’lim tizimlari haqida ma’lumotlar berib bordi[9]. Uzoq davom etgan sa’y-harakatlardan so‘ng, 1883-yil 10-aprelda “Tarjimon” gazetasining ilk soni dunyo yuzini ko‘rdi. Ushbu nashr yigirma yil davomida Rossiya musulmonlarining yagona xususiy matbuot organi bo‘lib xizmat qildi. Gasprinskiy o‘z faoliyatida hukumat bilan muloqot qilishning liberal-huquqiy yo‘lini tanladi: u rad etilgan har bir murojaatidan so‘ng kamchiliklarni tuzatib, qayta murojaat qilish orqali o‘z maqsadlariga erishdi. Garchi 1905-yildan keyin yosh siyosatchilar uni bu yumshoq pozitsiyasi uchun tanqid qilgan bo‘lsalar-da, aynan shu yo‘l og‘ir mustamlakachilik sharoitida milliy matbuotning yashovchanligini ta’minladi.

Matbuotning vujudga kelishi shunchaki texnologik yangilik emas, balki ta’lim tizimidagi asriy turg‘unlikka va mustamlakachilik kishanlariga qarshi jadid ziyolilarining uyushgan munosabati edi. Ismoil Gasprinskiy tomonidan asos solingan "Tarjimon" gazetasi nafaqat axborot manbai, balki Turkiston, Qrim va Volga bo‘yi musulmonlarini "Tilda, fikrda va ishda birlik" shiori ostida birlashtirgan g‘oyaviy markazga aylandi. Jadid nashrlari orqali jamiyatga kirib kelgan dunyoviy ilmlar, ayollar ma’rifati va siyosiy islohotlar g‘oyalari yangi toifadagi milliy elita – ziyolilar (intelligentsiya) qatlamining shakllanishiga zamin yaratdi. Tarixiy tahlillar shuni ko‘rsatadiki, matbuot Turkiston xalqini "g‘aflat uyqusi"dan uyg‘otishda va o‘z huquqlari uchun kurashishda asosiy vosita bo‘lib xizmat qildi. Rossiya ma’muriyatining qat’iy senzurasi va "g‘ayri rus" xalqlarni taraqqiyotdan uzoq tutish siyosatiga qaramay, milliy matbaa va noshirlik ishining yo‘lga qo‘yilishi mintaqaning ijtimoiy-madaniy qiyofasini butunlay o‘zgartirdi.

Matbaachilikning hatto Xiva va Buxoro kabi konservativ muhitlarda ham ildiz otishi Turkistonning ichki yangilanishga bo‘lgan ehtiyoji naqadar kuchli ekanini isbotladi. XX asr boshidagi Turkiston matbuoti milliy davlatchilik sari qo‘yilgan ilk strategik qadam bo‘ldi. U bugungi kunda ham Yangi O‘zbekistonning ma’naviy-ma’rifiy poydevorini mustahkamlashda va milliy g‘oya uzviyligini ta’minlashda beqiyos ilmiy hamda amaliy ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati

1. Abduazizova, N. Turkiston matbuoti tarixi (1870–1917) / N. Abduazizova. – Toshkent: Akademiya, 2000. – 156 b.
2. Boboxonov, A. O‘zbek matbaasi tarixidan / A. Boboxonov. – Toshkent: O‘qituvchi, 1979. – 128 b.
3. Khalid, Adeeb. Printing, Publishing, and Reform in Tsarist Central Asia // International Journal of Middle East Studies, Vol. 26, No. 2. (May, 1994), – P.187.
4. Iqbal, Muzaffar. Islam and science. –Burlington: Ashgate, 2002, – P.261.
5. Abduazizova, N. Turkiston matbuoti tarixi (1870–1917) / N. Abduazizova. – Toshkent: Akademiya, 2000. – 156 b.
6. Abdirashidov Z. Tarjimon (1183-1917) gazetasida Turkiston materiallarining izohli biblografiyasi. Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi Sayı / Number: 22 2018.

[9] Abdirashidov, Z. Tarjimon (1883–1917) gazetasidagi Turkiston materiallarining izohli bibliografiyasi / Z. Abdirashidov. – Toshkent: Akademnashr, 2011. – 232 b.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

7. Robinson, Francis. Technology and religious change; Islam and the impact of print // Modern Asian Studies, (1993) 27, 1, – P.234 – 239, 245 – 246
8. Khalid, Adeeb. Printing, Publishing, and Reform in Tsarist Central Asia // International Journal of Middle East Studies, Vol. 26, No. 2. (May, 1994), – P.187.
9. Abdirashidov, Z. Tarjimon (1883–1917) gazetasidagi Turkiston materiallarining izohli bibliografiyasi / Z. Abdirashidov. – Toshkent: Akademnashr, 2011. – 232 b.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.